

Verdiepingstekst 0.1

Kerdoelen en kennisbasis

NB In de loop van 2019 zullen de kerndoelen en de kennisbasis geactualiseerd worden.

Kerdoelen

Seksuele vorming is sinds 2012, toen de kerndoelen zijn ingevoerd, verplicht voor het basisonderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het speciaal onderwijs. De rijksoverheid wil hiermee seksuele dwang, grensoverschrijdend en homonegatief gedrag voorkomen en respectvol gedrag en seksuele weerbaarheid van leerlingen bevorderen. Scholen hebben daarnaast de taak te zorgen voor een sociaal veilig klimaat in en om de school en moeten aandacht besteden aan burgerschapsvorming. Scholen zijn vrij in de vorm waarin ze hier invulling aan geven (Bron, Loenen, Haverkamp & Van Vliet, 2015).

Er is dus een direct verband tussen seksuele vorming en burgerschapsvorming. In het gehele onderwijs moeten leerlingen gericht kennis en vaardigheden worden bijgebracht op het gebied van burgerschap. Het gaat om kennis en respect voor een aantal basale waarden waarop onze democratische rechtsstaat steunt: vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip, verdraagzaamheid, afwijzen van onverdraagzaamheid en afwijzen van discriminatie. Deze waarden zijn gebaseerd op de grondrechten uit hoofdstuk 1 van de Nederlandse grondwet en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Het toezichtkader van de onderwijsinspectie formuleert deze opdracht voor het gehele onderwijs: 'Het onderwijs gaat ervan uit dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving. Daarom is het onderwijs gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie, en op kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten. Het aanbod draagt bij aan de basiswaarden van de democratische rechtsstaat' (Inspectie van het Onderwijs, 2018a, 2018b).

De onderwijsinspectie deed in 2016 onderzoek naar de invulling van het burgerschapsonderwijs in het onderwijs. De conclusie luidt dat scholen in het algemeen aan de wettelijke eisen voldoen, maar dat de kwaliteit beter kan. Er moet daarom preciezer worden vastgelegd wat van scholen wordt verwacht. Een actieve bevordering van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en duidelijkheid over hoe de school dat doet en de resultaten die ze bereikt, horen daarbij. Aandacht voor een respectvolle omgang met seksualiteit en seksuele diversiteit en de bevordering van burgerschap hangen in de onderwijspraktijk samen, waarbij het eerstgenoemde als een van de uitwerkingen van burgerschapsonderwijs aandacht krijgt (Inspectie van het Onderwijs, 2016a, 2016b).

De kerndoelen gelden voor een breed spectrum van scholen: primair onderwijs (po, basisschool), voortgezet onderwijs (vo), voorbereidend beroepsonderwijs (vmbo) en speciaal onderwijs (so). Omdat er nog onvoldoende resultaten zijn geboekt met de kerndoelen van 2012 is in 2017 in het regeerakkoord hierover een passage opgenomen: 'Ook worden de kerndoelen aangescherpt voor (...) burgerschap en seksuele diversiteit' (Regeerakkoord, 2017). Dit is nader uitgewerkt in de *Emancipatienota 2018-2021* van kabinet-Rutte III: 'In het regeerakkoord is opgenomen dat een aantal kerndoelen wordt aangescherpt, waaronder het onderdeel seksualiteit en seksuele diversiteit. Seksuele weerbaarheid wordt hierin meegenomen. Het voorstel voor aanscherping zal eind 2019 klaar zijn' (Van Engelshoven, 2018).

Hieraan wordt nu gewerkt door de coördinatiegroep Curriculum.nu, waar bonden, bestuurders, docenten, ouders en deskundigen – waaronder Rutgers en het COC – gezamenlijk werken aan nieuwe kerndoelen en eindtermen (Curriculum.nu, 2018). Naar verwachting worden medio 2019 bouwstenen voor de kerndoelen aangeleverd door Curriculum.nu (Van Engelshoven, 2019).

Evaluatie onderwijs seksuele diversiteit

In 2016 heeft de onderwijsinspectie op verzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een evaluatieonderzoek uitgevoerd naar de stand van zaken in het po, vo en so rondom deze kerndoelen. Uit dit onderzoek blijkt dat er nog een wereld te winnen is. Het evaluatieonderzoek biedt goede aanknopingspunten voor het aanscherpen van de kerndoelen in 2019 (Inspectie van het Onderwijs, 2016a).

Onderwijskaders seksuele vorming en burgerschapsvorming

In deze paragraaf worden de onderwijskaders voor het onderwijs beschreven op het gebied van seksuele vorming en burgerschapsvorming, met een focus op respect voor seksuele en genderdiversiteit. Voor het po, vo en so zijn die onderwijskaders vastgelegd in kerndoelen. Bij de lerarenopleidingen worden onderwijskaders vastgelegd in de kennisbasis.

Kerndoelen primair onderwijs

Kerndoel 38 voor het basisonderwijs: 'De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.'

Ook in andere kerndoelen zijn aanknopingspunten te vinden met seksuele vorming en seksuele diversiteit:

- Kerndoel 34: 'De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.'
- Kerndoel 37: 'De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.'
- Kerndoel 41: 'De leerlingen leren over de bouw van planten, dieren en mensen en over de vorm en functie van hun onderdelen.'

Kerndoel 37 is zeer discutabel geformuleerd. Buiten dat het volledig onduidelijk is hoe algemeen deze waarden en normen aanvaard moeten worden om respect te verdienen, gaat het er juist om dat je respect moet kunnen opbrengen voor degenen die anders denken, doen, leven dan jij gepast vindt.

De Wet op het primair onderwijs (WPO, 2018) schrijft voor:

'Het onderwijs:

- a** gaat er mede van uit dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving;
- b** is mede gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie;
- c** en is er mede op gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten.'

Ook schrijft deze wet voor dat de sociale, psychische en fysieke veiligheid van leerlingen gewaarborgd wordt. In het schoolplan moeten het pedagogisch-didactische beleid en het veiligheidsbeleid uitgewerkt worden (WPO, 2018).

Kerndoelen speciaal onderwijs

Kerndoel 53 voor het so (moeilijk lerende leerlingen): 'De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.'

Kerndoel 31 voor het so voor zeer moeilijk lerende leerlingen (zml) of meervoudig gehandicapte leerlingen (mg): 'De leerlingen leren herkennen dat in de samenleving, onder meer op het gebied van seksualiteit, verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen en groepen van mensen in de wijze waarop ze leven' (SLO, 2016).

Kerdoelen onderbouw voortgezet onderwijs

Kerdoel 43 voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs: ‘De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.’

Ook in andere kerndoelen zijn aanknopingspunten te vinden met seksuele vorming, seksuele diversiteit en burgerschap:

- Kerndoel 35: ‘De leerling leert over zorg en leert zorgen voor zichzelf, anderen en zijn omgeving, en hoe hij de veiligheid van zichzelf en anderen in verschillende leefsituaties (wonen, leren, werken, uitgaan, verkeer) positief kan beïnvloeden.’
- Kerndoel 36: ‘De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan’ (SLO, 2016).

Kennisbasis lerarenopleidingen

Er zijn twee soorten lerarenopleidingen: tweedegraadslerarenopleidingen voor leraren in het vo en de lerarenopleiding basisonderwijs (ook wel pabo genoemd).

De lerarenopleidingen werken niet met kerndoelen, maar met een kennisbasis, waarin wordt vastgelegd wat studenten van alle lerarenopleidingen moeten leren. Deze kennisbases worden geregeld geactualiseerd.

In de *Emancipatienota 2018-2021* formuleert de minister de ontwikkelingen met betrekking tot seksuele diversiteit in de kennisbasis: ‘Sociale veiligheid, waaronder seksuele diversiteit, maakt deel uit van de nieuwe kennisbasis voor tweedegraadslerarenopleidingen. De implementatie hiervan zal in het collegejaar 2018/2019 plaatsvinden. Het onderwerp wordt ook opgenomen in de kennisbasis van de pabo’s’ (Van Engelshoven, 2018).

Kennisbasis lerarenopleiding basisonderwijs

De kennisbasis lerarenopleiding basisonderwijs is gepubliceerd in april 2018 (ingangdatum studiejaar 2018-2019). Als generiek doel is onder andere geformuleerd: ‘De startbekwame leraar kent de ontwikkelingen van het kind binnen verschillende ontwikkelingsgebieden. Hij heeft zich een holistisch beeld gevormd van de karakteristieken van de ontwikkelingsfasen van baby tot adolescent.’ Binnen dit domein hebben de volgende onderwerpen raakvlakken met seksuele vorming en seksuele burgerschapsvorming:

- Sociale en emotionele ontwikkeling: emoties, sociale cognitie, zelfregulering, zelfstandigheid, relaties met volwassenen en hechting, relaties met *peers*, vriendschap, empathie, *theory of mind*.
- Identiteitsontwikkeling: zelfbesef en zelfbeeld, autonomie, zelfvertrouwen, temperament en karakter, gender, ontwikkeling van seksualiteit, morele ontwikkeling. Onder het kopje burgerschapsvorming is dit nader gespecificeerd: afstemmen op en leren van diversiteit: genderdiversiteit, sociaal-culturele diversiteit, seksuele diversiteit.

De doelen zijn uitgewerkt naar een tiental kennisdomeinen, die globaal overeenkomen met de vakken die op de basisschool gegeven worden. Seksualiteit en seksuele diversiteit worden echter nergens uitgewerkt. In het kennisdomein Zaakvakken/aardrijkskunde wordt wereldburgerschap genoemd, maar dit wordt niet uitgewerkt in specifieke doelen. In de kennisbasis Natuurwetenschappen en techniek hebben seksuele vorming en seksuele diversiteit geen plaats. Er is geen kennisbasis Biologie opgenomen (10 voor de leraar, 2018).

In dit document zijn dus slechts twee regels gewijd aan seksuele diversiteit en genderdiversiteit: ‘De startbekwame leraar doet dit alles vanuit het begrip van relevante concepten en inzet van passende handelwijzen zoals (...) afstemmen op en leren van diversiteit: genderdiversiteit, sociaal-culturele diversiteit, seksuele diversiteit’ (10 voor de leraar, 2018).

Strikt genomen klopt wat er in de *Emancipatienota 2018-2021* staat over de kennisbasis bij de lerarenopleiding basisonderwijs. De cryptische formulering geeft echter onvoldoende richting aan onderwijs over seksuele diversiteit in het curriculum. In het cursusjaar 2018-2019 zullen de pabo’s dit implementeren. Hiervan kan nu nog geen verslag worden gedaan.

Kennisbasis generiek tweedegraadslerarenopleiding

De kennisbasis generiek tweedegraadslerarenopleiding geldt voor alle lerarenopleidingen die gericht zijn op het voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs. Deze is gepubliceerd september 2017 en wordt in het cursusjaar 2018-2019 geïmplementeerd in het onderwijs. In deze kennisbasis wordt duidelijker richting gegeven aan seksuele en genderdiversiteit:

B5: Ontwikkelingstheorieën

- seksuele ontwikkeling:
  - seksualiteit als psychosociaal leerproces;
  - invloed van biologische veranderingen;
  - relevante genderthema's en heteronorm;
  - seksuele vorming en homoseksuele identiteit.

B3: Pedagogisch klimaat in school en klas

- omgaan met diversiteit:
  - sociale, culturele en seksuele diversiteit;
  - multiperspectiviteit en de contacthypothese;
  - beeldvorming;
  - sociale categorisatie, stereotyperingen;
  - discriminatie en racisme.

(10 voor de leraar, 2017a)

In 2012 zijn de competenties en de daarmee samenhangende leerdoelen waaraan leraren moesten voldoen vastgesteld. Ook toen was er vrijwel geen aandacht voor seksuele diversiteit. Het onderwerp bleef beperkt tot het volgende leerdoel: 'De student heeft kennisgemaakt met en gereflecteerd op werkvormen om homoseksualiteit bespreekbaar te maken.' Studenten hoeven dus geen les te geven over homoseksualiteit, maar er alleen maar kennis mee te maken en erop te reflecteren. Dit staat in schril contrast met andere leerdoelen, zoals: 'De student heeft geoefend met het bespreken van seksualiteit in een multiculturele klas.' Ook is er in de leerdoelen van 2012 geen plaats voor biseksualiteit, lesbische vrouwen en transgenders (Seksuele vorming, z.d.).

Tweedegraads lerarenopleiding Gezondheidszorg & Welzijn

De kennisbasis van de lerarenopleidingen Gezondheidszorg & Welzijn besteedt ook aandacht aan het thema seksualiteit en relaties.

In 2012 werd de kennisbasis als volgt geformuleerd: 'De student kan de seksuele en relationele ontwikkeling van jongeren benoemen, aandachtspunten benoemen ten aanzien van seksuele en reproductieve gezondheid, risicogedrag verklaren en hulpverleningsmogelijkheden in kaart brengen.' Bij dit doel is ook vermeld: 'rekening houdend met diversiteit (cultuur, religie, sociale gelaagdheid, seksuele voorkeur, sekse, etniciteit etc.).'

Vooralsnog is er geen specifieke kennisbasis over seksuele diversiteit (Vereniging Hogescholen, 2012b).

Bij de herijking in 2017 (10 voor de leraar, 2017b) beperkt zich het doel seksuele vorming en seksuele diversiteit tot:

- 'De student legt de seksuele en relationele vorming van de mens uit en benoemt daarbij behorende hulpverleningsmogelijkheden.
- De student legt uit wat de invloed is van de persoonskenmerken en de fysieke en sociale omgeving op besluitvormingsprocessen van jongeren met betrekking tot persoonlijke verzorging, bewegen, seksualiteit, genotmiddelen, voeding, consumentengedrag, *social media* en tijd- en geldbesteding.'

Lerarenopleiding Biologie

In 2012 waren de doelen van de tweedegraadslerarenopleidingen Biologie als volgt: 'De schoolvakbekwame leraar kan op bachelorniveau en op het niveau van de onderwijssoort waarvoor hij of zij bevoegd verklaard wordt:

- op basis van zijn of haar identiteitsontwikkeling bewust een eigen (ethische) positie innemen en verantwoordelijk in kwesties als relationele en seksuele ontwikkeling, gebruik van voorbehoedsmiddelen, prenatale diagnostiek en abortus;
- een eigen, duidelijke set normen en waarden hanteren op het gebied van relaties en seksualiteit;
- op basis van kennis, zelfvertrouwen en moreel gezag met leerlingen discussiëren over de betekenis van seksualiteit, erfelijkheid en voortplanting voor de mens' (Vereniging Hogescholen, 2012a).

Bij de herijking in 2017 is dit teruggebracht bij zowel de bacheloropleiding (10 voor de leraar, 2017c) als de masteropleiding (10 voor de leraar, 2017d): 'De student kan beredeneren hoe en met welke organen c.q. orgaanstelsels de volgende taken door dieren worden uitgevoerd: (...) reproductie (zowel seksuele als asexuele) en de rol van het voortplantingsstelsel en hormoonstelsel daarbij.'

Als didactische aanwijzing geldt: 'Opdrachten waarin de student de eigen waarden en normen op het gebied van seksualiteit onderzoekt en de consequenties daarvan bij het verzorgen van lessen seksuele en relationele vorming benoemt.'

Vooralsnog is er geen specifieke kennisbasis over seksuele diversiteit. Het woord 'homo' valt alleen in de biologische betekenis (bijvoorbeeld 'homologe chromosomen').

Lerarenopleiding Maatschappijleer

In dit curriculum wordt seksuele diversiteit wel benoemd, maar het neemt een bescheiden plaats in. Een van de thema's is sociale orde: discriminatie en varianten van dit gedrag. Daaronder worden genoemd:

- seksisme
- racisme
- xenofobie
- homofobie
- ableïsme
- leeftijdsdiscriminatie
- discriminatie naar uiterlijke schoonheid
- islamofobie
- antisemitisme
- overige soorten discriminatie

Ook wordt de mate genoemd waarin deze vormen van discriminatie voorkomen (10 voor de leraar, 2017e).

Mbo

Het is de verwachting dat binnenkort ook voorschriften worden bepaald over het curriculum van het mbo en de lerarenopleidingen. In het regeerakkoord is hierover het volgende vastgelegd: 'In het onderwijs, onder meer bij de opleiding van docenten en in het mbo, wordt de positie van lhbt verbeterd' (Regeerakkoord, 2017).

In de *Emancipatienota 2018-2021* is hierover het volgende te lezen:

- 'Met de MBO Raad versterk ik het burgerschapsonderwijs, waaronder het thema seksuele diversiteit valt. (...) De inspectie ziet toe op de kwaliteitsverbetering van het burgerschapsonderwijs in het mbo. De Stichting School en Veiligheid ondersteunt het mbo bij het opstellen van het veiligheidsbeleid en het creëren van een sociaal veilig schoolklimaat. De monitor "sociale veiligheid in de mbo-sector" die dit jaar opnieuw uitkomt, besteedt aandacht aan de sociale veiligheid van lhbt-studenten en voor het eerst ook aan seksueel grensoverschrijdend gedrag.
- Het project "Seksuele diversiteit in het mbo" wordt verlengd tot en met 2020. In dit project werken COC en Theater AanZ samen. Via een interactieve theatervoorstelling wordt seksuele diversiteit bespreekbaar gemaakt, op een manier die aansluit bij de mbo-studenten. Een belangrijk onderdeel van dit project is een docententraining, zodat met name docenten Loopbaan en burgerschap worden ondersteund (seksuele diversiteit is een onderdeel van het kwalificatiedossier Loopbaan en burgerschap).
- De ministeries van VWS en OCW versterken de suïcidepreventie bij lhbt-jongeren. Movisie, 113 Zelfmoordpreventie en COC Nederland werken een voorstel uit. Daarbij ligt de focus op het betrekken van ouders, het actualiseren van de website Iedereenisanders.nl, het inventariseren van

de mogelijkheden voor e-learning voor professionals, en het inzetten van het netwerk van de GSA's om dit thema ook op scholen bespreekbaar te maken' (Van Engelshoven, 2018).

Mbo-instellingen hebben veel ruimte om te bepalen hoe zij burgerschapsonderwijs vormgeven. Het burgerschapsonderwijs is verwerkt in de kwalificatiedossiers, waarin wordt verwezen naar een beschrijving van de kwalificatie-eisen voor burgerschap (Elfering, Leest & Rossen, 2016). Dit heeft geleid tot de volgende formulering in de Wet educatie en beroepsonderwijs: 'De deelnemer (h)erkent de basiswaarden van onze samenleving zoals mensenrechten, leert omgaan met waardendilemma's (zoals seksuele diversiteit) en hanteert de basiswaarden als richtlijn en uitgangspunt in zijn meningsvorming en bij zijn handelen' (WEB, 2018). Die ruimte lijkt ingeperkt te worden. De minister heeft in december 2018 bekendgemaakt dat het bevorderen van lhbt-acceptatie wettelijk verplicht wordt op het mbo (COC, 2018).

Bij het keuzedeel Diversiteit van de welzijnsopleidingen in het mbo is dit nader gespecificeerd: 'Van iedere beginnende beroepsbeoefenaar in zorg en welzijn wordt verwacht dat deze kan omgaan met diversiteit en sensitiviteit toont voor diversiteit. Het gaat dan om het hebben van een open houding, het herkennen van eigen en andermans vooringenomenheid, normen en waarden en het hebben van respect voor de identiteit van anderen en zichzelf. De beginnende beroepskracht kan dilemma's op het gebied van diversiteit hanteren, vooroordelen bespreekbaar maken en waken voor stereotypering. Ook kan hij zorgvuldig handelen bij vermoedens van discriminatie' (College voor de Rechten van de Mens, 2016).

Het College voor de Rechten van de Mens heeft na een onderzoek vastgesteld dat structurele aandacht voor mensenrechten in het mbo-onderwijs echter nog ontbreekt. Het mbo is bezig met een inhaalslag.

De mbo-instellingen moeten ervoor zorgen dat deze dimensies voldoende in het onderwijsaanbod terechtkomen (resultaatverplichting); de Inspectie van het Onderwijs kan hierop toezien, maar de instellingen hoeven niet aan inhoudelijke eindtermen te voldoen. Mbo-studenten hebben een inspanningsverplichting om actief deel te nemen aan de activiteiten. De examencommissie moet erop toezien dat vóór diplomering aan de inspanningsverplichting is voldaan, maar hoe dit getoetst wordt, is vrij te bepalen door de instelling zelf en is vaak niet gekoppeld aan een resultaat.

In de kwalificatiedossiers met kerntaken worden seksuele vorming en seksuele diversiteit niet of nauwelijks genoemd. Het ministerie en de MBO Raad legden de Burgerschapsagenda mbo vast (MBO Raad, 2017). Met een aantal projecten die tot de ontwikkeling van onderwijs moeten leiden zoals 'Netwerk burgerschap mbo' moet seksuele diversiteit een prominenter plek krijgen binnen alle mbo-opleidingen.

Conclusie

Al met al is er in de onderwijskaders van de verschillende opleidingen weinig aandacht voor seksuele vorming. Doelen op het gebied van burgerschapsvorming over seksuele en genderdiversiteit zijn overwegend summier geformuleerd. Vooruitgang is wel geboekt in de verbreding: het gaat in de meeste documenten over seksuele diversiteit en genderdiversiteit. In de praktijk van het onderwijs gaat het echter vooral over mannelijke homoseksualiteit, minder over lesbische vrouwen, nog minder over biseksuelen en helemaal niet over transgenders en intersekse mensen.

Gunstige uitzonderingen betreffen het mbo, waar veel goed gefaciliteerde initiatieven genomen zijn om de opleidingen lhbt-vriendelijk te maken. En op het so is, zoals de onderwijsinspectie ook al aangaf, veel aandacht voor seksuele diversiteit, bijvoorbeeld in leerlijnbeschrijvingen (Inspectie van het onderwijs, 2016a, 2016b).

In het cursusjaar 2018-2019 wordt de nieuwe kennisbasis geïmplementeerd in de opleidingen. Dit boek loopt hierop vooruit en heeft als doel het aanbieden van actuele kennis en inzichten in seksuele diversiteit alsmede vaardigheidstraining in seksuele vorming, in het bijzonder de beroepsvaardigheid om leerlingen te leren respectvol om te gaan met seksuele diversiteit.

Literatuur

- 10 voor de leraar (2017a). *Kennisbasis Generiek Tweedegraadslerarenopleiding*. Geraadpleegd op de website van 10 voor de leraar: www.10voordeleraar.nl/documents//kennisbases_2017_tweedegraads/Kennisbasis%20Generiek%20-%20pdf-versie%20november%202017.pdf
- 10 voor de leraar (2017b). *Kennisbasis Tweedegraadslerarenopleiding Gezondheidszorg en welzijn*. Geraadpleegd op de website van 10 voor de leraar: <https://10voordeleraar.nl/toetsen/oefenmateriaal/?openhandleiding=25>
- 10 voor de leraar (2017c). *Kennisbasis Tweedegraadslerarenopleiding Biologie*. Geraadpleegd op de website van 10 voor de leraar: www.10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_2017_tweedegraads/Kennisbasis%20Biologie%20-%20pdf-versie%20november%202017.pdf
- 10 voor de leraar (2017d). *Kennisbasis Eerstegraadslerarenopleiding Biologie*. Geraadpleegd op de website van 10 voor de leraar: www.10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_master/Kennisbasis%20Biologie%20vakmaster%20-%20pdf-versie%2020%20augustus%202018.pdf
- 10 voor de leraar (2017e). *Kennisbasis Tweedegraadslerarenopleiding Maatschappijleer*. Geraadpleegd op de website van 10 voor de leraar: www.10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_2017_tweedegraads/Kennisbasis%20Maatschappijleer%20-%20pdf-versie%20november%202017.pdf
- 10 voor de leraar (2018). *Kennisbases en profilering lerarenopleiding basisonderwijs*. Geraadpleegd op de website van 10 voor de leraar: www.10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_pabo/kennisbasispabo.pdf
- Bron, J., Loenen, S., Haverkamp, M. & Vliet, E. van (2015). Seksualiteit en seksuele diversiteit in de kerndoelen. Een leerplanvoorstel en voorbeeldlesmateriaal [webpagina]. Opgevraagd van <http://downloads.slo.nl/Repository/seksualiteit-en-seksuele-diversiteit-in-de-kerndoelen.pdf>
- COC (2018). LHBTI-acceptatie wordt verplicht op het mbo [webpagina]. Opgevraagd van www.coc.nl/homepage/lhbt-acceptatie-wordt-verplicht-op-het-mbo
- College voor de Rechten van de Mens (2016). *Mensenrechten in het middelbaar beroepsonderwijs: een verkenning*. Utrecht: College voor de Rechten van de Mens.
- Curriculum.nu (2018). Over curriculum.nu. Geraadpleegd op de website van curriculum.nu: <https://curriculum.nu/waarom/>
- Elfering, S., Leest, B. & Rossen, L. (2016). *Heeft seksuele diversiteit in het mbo (g)een gezicht? De verankering van de aandacht voor seksuele diversiteit in het mbo*. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit.
- Engelshoven, I. van (2018). *Emancipatienota 2018-2021. Principes in de praktijk*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Geraadpleegd op de website van de overheid: www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/03/29/emancipatienota-2018-2021
- Engelshoven, I. van (2019). *Voortgangsrapportage Emancipatie, maart 2019*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Geraadpleegd op de website van de overheid: www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/03/14/voortgangsrapportage-emancipatie-print
- Inspectie van het Onderwijs (2016a). *Omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit. Een beschrijving van het onderwijsaanbod van scholen*. Geraadpleegd op de website van de Inspectie van het Onderwijs: www.onderwijsinspectie.nl/documenten/publicaties/2016/06/01/rapport-omgaan-met-seksualiteit-en-seksuele-diversiteit
- Inspectie van het Onderwijs (2016b). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Geraadpleegd op de website van de Inspectie van het Onderwijs: www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2017/02/07/burgerschap-op-school
- Inspectie van het Onderwijs (2018a). *Onderzoekskader 2017 voor het toezicht op de voorschoolse educatie en het primair onderwijs*. Geraadpleegd op de website van de Inspectie van het Onderwijs: www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2018/07/13/onderzoekskader-2017-po-en-vve
- Inspectie van het Onderwijs (2018b). *Onderzoekskader 2017 voor het toezicht op het voortgezet onderwijs*. Geraadpleegd op de website van de Inspectie van het Onderwijs: www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2018/07/13/onderzoekskader-2017-voor-het-toezicht-op-het-voortgezet-onderwijs
- MBO Raad (2017). *Burgerschapsagenda mbo 2017-2021. Een impuls voor burgerschapsonderwijs*. Woerden: MBO Raad.
- Regerakkoord (2017). VVD, CDA, D66, ChristenUnie. Regerakkoord 2017-2021. Vertrouwen in de toekomst. Geraadpleegd op de website van de Tweede Kamer: www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/regerakkoord20172021.pdf

- Seksuele vorming (z.d.). *Lerarenopleiding – leerdoelen*. Geraadpleegd van www.seksuelevorming.nl/onderwijssoort/lerarenopleidingen/leerdoelen
- SLO (2016). *Karakteristieken en kerndoelen onderbouw vo*. Enschede: SLO Nationaal Expertisecentrum Onderwijs.
- Vereniging Hogescholen (2012a). *Kennisbasis docent biologie bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Vereniging Hogescholen (2012b). *Kennisbasis docent gezondheidszorg & welzijn bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- WEB (2018). Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB. Geraadpleegd op de website van de Overheid, Wettenbank: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0027963/2017-08-01>
- WPO (2018). Wet op het primair onderwijs. Geraadpleegd op de website van de Overheid, Wettenbank: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003420/2018-08-01>